

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 31 – 36

PARTICULARITIES OF THE PERSIAN SOURCES DURING THE REIGN OF MONGOLS

Galiya Kambarbekova

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kazalem@mail.ru

Keywords: Persian sources, the Turko-Mongol tribes, the reign of the Mongol, Oguz Khan, genealogy, analysis.

Annotation. The article discusses the particularities of the Persian sources during the reign of Mongols in Iran. In this article considered the main particularities of Persian sources of the reign of Mongols according to Persian sources. We compared some Persian sources from Mongol's period and analyzed the differences, particularities and similarities between them. Also we considered the structure and style of writing of Persian sources during the reign of Mongol and emphasized the differences and particularities of sources. One of other particularities of Mongol period is related to Turkish and Mongolian words, including the names of people, geographical names, and different terms. One of the similarities of Persian sources to the sources of after the Mongol period are retelling of the information about Turkic - Mongol tribes in different variants.

МОҢГОЛДАР БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ф. Э. Қамбарбекова

ҚР БФМ ФК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: парсы дереккөздері, түрік-монгол тайпалары, монголдар дәуірі, Оғыз хан, шежіре, анализ.

Аннотация. Мақалада монголдар тарихнамасының ерекшеліктері қарастырылды. Оның басты ерекшеліктеріне назар аударылып, нақты мысалдармен атап көрсетілді. Монголдар тарихнамасына жататын парсы дереккөздерінің құрылымы, көтеретін мәселе мен жазу стилі әр билеушінің тұсында өзгеріп отырғандығын қарастыру арқылы, оның өзгеру себептері мен ерекшеліктері атап көрсетілді.

Кіріспе. Монголдар тарихнамасына жататын шығармалар деректану тұрғысынан «монголдар» немесе «хулагулер» дерекнамасы деп аталады [1, 18 б.]. Хулагулер дерекнамасы деп аталуының себебі Шығыс ханының ұлы Төледен тарайтын Хулагудің батысқа жасаған жорығы мен оның Иран, Ирак, Кавказды бағындыруымен байланысты. Хулагу хан 1256 жылы исмаилиттерді бағындырған соң, Таяу және Орта шығыс елдерінің көбісі монголдардың билігіне өтеді. Хулагудің ұрпақтары Иранда билік құрған кезде Шығыс хан мен оның ұрпақтарының жорықтары және олардың билігіне арналған шығармалар жазыла бастайды. Соның бірі «Тарих-и жахангуши Жувейни». Ата Мәлік Жувейни (1225-1283) Хулагу ханының ұрпақтарының қызметінде болған, Қарақорымға барып Мөңке ханының құрылтайына қатысқан тарихшы [2, 27]. Шығарма 1252-1260-жылдар аралығында жазылған. «Тарих-и жахангушай» шығармасымен қатар әл-Жузжанидің (589/1193 туылған) «Табақат-и Насири» жазылған. Шығарма Насир ад-Дин Махмуд шахқа (644-664/1246-1265) арналған және 657-658/1259-1260 ж.ж. жазылған [3, 294-295]. Келесі шығарма Рашид ад-дин Фазлаллах ибн-и Әбу-л-Хайр Әли Хамаданидің (1247-1318) «Жами ат-тауарих» шығармасы. Рашид ад-дин монгол билеушілерінің сарайында дәрігер, кенесші, сосын уәзір қызметін атқарған. Бұл қомакты шығарма 710/1310-11-жылы жазылған. «Жами ат-тауарих» шығармасында айтылған мәселелердің ауқымы кен болғандығы мен деректерінің мықты болуына байланысты Рашид ад-діннен кейін өмір сурген көптеген авторлар, ішінде түріктілдес авторлар да бар осы «Жами ат-тауарих» шығармасына сүйенген. Атап айтқанда Әли Йазди, Мирхонд, Хондамир және т.б. авторлар бар [4, 69]. Түріктілдес авторлардың ішінен Әли Йазижизаде 1425-жылы «Оғызнама» деген атпен оғыздарға қатысты белімін аударып косымша мәліметтермен толықтырған. Қадырғали Жалайыр 1602-жылы «Жами ат-тауарих» шығармасының алғашқы томының түрік тіліне бейімдеп аударады.

Монгол дәуірінде жазылған парсы тіліндегі шығармаларды зерттеу жұмысы XIX ғасырдан басталады. Хулагудің ұрпақтарының тұсында жазылған парсы дереккөздерінің ішіндегі ең комактысы Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасы болғандықтан бірінші кезекте осы шығарма зерттеушілердің назарына ілгеді. «Жами ат-тауарих» шығармасының Хулагуге қатысты белімнің парсы тіліндегі мәтінін, француз тіліндегі аудармасын, ғылыми түсініктері мен кіріспе мақаласымен бірге алғаш рет Катрмер (Quarter mére) 1836-жылы жариялады. И.Н.Березин (1858-1888) «История монгол» және «История Чингис-хана» деген атпен шығарманың мәтінін, орыс тіліндегі аудармасын және ғылыми түсініктерін жариялады. Э.Блоше 1911-жылы «Жами ат-тауарих» шығармасының Хулагу-ханға арналған белімін жарыққа шығарады [7]. Чех ғалымы Карл Ян 1940-жылы Фазан ханға арналған белімін «Тарих-и Фазани» деген атпен жариялады [8]. Кенес дәуірінде бір топ ғалымдар «Жами ат-тауарихты» 1952-1960 жылдар аралығында орыс тіліне аударады. Орыс тіліндегі толық аудармасын бірнеше ғалым жасаған. Кіріспе мақаласын профессор И.П. Петрушевский жазған [9]. Қытай тіліне орыс тіліндегі аудармадан Юй Дацзюнь мен Чжоу Цзяньци аударып ғылыми түсініктерімен (1982-1986) жарыққа шығарады. Идан Ван атты «Жами ат-тауарих» шығармасындағы Қытайға қатысты белімнің мәтінін дайындал қытай тіліндегі аудармасымен салыстыра отырып зерттеу жүргізген [10, 96-112]. Ағылшын тіліне 1998-жылы У.Такстон аударып Гарвард университетінің баспасынан жарық көрген [11].

Отандық ғалымдардың ішінен С.М. Ахинжанов Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына құнды дереккөз ретінде жоғары баға берген [12, 36]. Ж. Ошан «Керей хандығы қытай деректемелерінде» атты еңбегінде «Жами ат-тауарихтың» Керей хандығын зерттеудегі басты дереккөз деп атап көрсееді [13, 23]. «История Казахстана в персидских источниках» атты бес томдық еңбектің 4-томына «Жами ат-тауарих» шығармасының аударма үзінділері енген [4, 68-160; 273-282].

Ирандық ғалымдардан Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының мәтінін бірінші болып жарыққа шығарады М.Дабирсиаки. Ол 1958-жылы исмаилиттерге қатысты белімнің мәтінін жариялады [14]. 1959-жылы Фазневилер, Саманилер және Ал-и Буйелерге қатысты белімдерді шығарады [15]. Б.Карими «Жами ат-тауарих» шығармасының монгол тарихына қатысты белімнің мәтінін 1934-жылы жарыққа шығарады. Бұл басылым бірнеше рет қайта жарық көрген және танымал басылымдардың біріне айналған [16].

Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының соңғы жылдары жарық көрген сини мәтінін ғылыми түсініктемен бірге Мұхаммад Раушан 4-томдық етіп 1994-жылы, кейіннен 10-томдық етіп 2005-2008 жылдары қайта жариялаған [17]. «Жами ат-тауарих» шығармасының түрлі бөлімдері Үндістанда, Пәкістанда, Түркіяда, Иранның Мешхед қаласында жарық көрген. Сонымен қатар шетелдік, кенестік, ері ирандық бірқатар ғалымдар монголдар дәуірінде жазылған «Тарих-и Жувейни», «Жами ат-тауарих», «Тарих-и Хафиз Абду» және т.б. шығармаларды зерттеген. Олардың ішінде В.В.Бартольд, И.П. Петрушевский, Ж.А.Бойле, Э.Блоше, П.Жексон, К.Ян, А.З.Велиди, Ш.Байани, Ирәж Афшар және т.б. ғалымдар бар.

Зерттеу әдістемесі. Макаламыздың басты мақсаты монголлар тарихнамасының басты ерекшелігін атап көрсету және осы ерекшеліктерді нақты мысалдармен талдау беру. Соңдықтан осы зерттеу жұмысымызда салыстырмалы талдау мен түпнұсқа мәтіндермен жұмыс істеу әдістерін қолданып.

Монголдар дәуірінде жазылған парсы тіліндегі шығармалардың бірнеше ерекшелігіне тоқталып өттік.

1) Монголдар дәуірінде жазылған шығармалар жалпы тарихка жатады. «Тарих-и жахангушай» шығармасының айырмашылығы «Жами ат-тауарих» шығармасындағыдей түрік-монгол халықтарының шежіресіне терең бойламайды. Әсіреле, Оғыз ханға қатысты дерек кездеспейді. Есесіне, Жувейни монголдар туралы жазғанда ойын іркімеген. Мысалы, монголдар туралы: «پوشش مقول از پوست سگ و موش تامین می شد. خراکشان عبارت بود از گوشت»: «پوشش مقول از پوست سگ و موش دیگر گوشه‌های حرام و مردار. نوشیدنی شان عبارت بود از شیر درندگان»¹. Ауд: Монголдардың киімі ит пен тышқанның терісінен, тамағы ит пен тышқан және басқа да харам және олікселердің еттері, ішетіндердің жыртқыштардың сүті [18, 46]. Шынғыс ханға дейінгі монголдар туралы деректі Жувейниден кейінгі тарихшылар жазбайды. Монголдар дерекнамасынан билеушілге деген мадактар аз кездеседі. Бұл туралы И.П.Петрушевский де атап көрсеткен [19, 31-32]. 2) Монголдар тарихнамасының мазмұны мен жазылу тарихы де ерекше. Рашид ад-дин «Жами ат-тауарихты» арнағы тапсырыспен жазған және жалғыз өзі жазбаған. Бірақ, Рашид ад-дин түрік, монгол, қытай, грек, латын, араб, парсы және т.б. тілдердегі деректердің жиналатып жүйеге салып, өзі редакциялаған. Дайын болған мәтінді Ғазан ханның өзі қарап шықкан. Ғазан хан (1271-1304) өзі сауатты билеуші болған. Ол ислам дінін қабылдаа, Махмуд деген атты таңдаған және барлық ұрпактары мұсылман билеушілері ретінде тарихта қалған. Ғазан ханның саясаткерлігі, дипломатиясы, ғылым мен білімге жана шырлығын айта келіп Ж. Бойле байлай деп жазады: «کشتہ از زبان مغولی کہ زبان مادریش بود با زبانهای عربی و فارسی و هندی و کشمیری و تبتی و چینی و فرانسوی یا شاید لاتین) نیز تا اندازه ای آشنایی داشت».² [20, 372]. Ауд: Ғазан хан ана тілі монгол тілінен басқа араб, парсы, хинди, кашмири, тибет, қытай, франк (француз немесе латын) тілдерімен де белгілі бір дәрежеге дейін таныс болған. 3) Монголдар дерекнамасында түрік-монгол сөздері жиі кездеседі. Б.Карими Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарихында» 20 мыңға жуық түрік-монгол сөздері кездеседі. Б.Карими Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасын зерттегендеге осы түрік-монгол сөздерін дұрыс оқымаудан сол сөздерге қатысты ұғымдарға кате түсініктемелер жасап отырған. Мысалы, бөктер, қырат, жота, сай, қымыз, іні, құда (құда болу), ұрық, олжа және т.б. сөздер көшпенделерге ғана тән ұғымдар. Бұл сөздердің мағынасын түсінүү үшін қөшпенделер өмірімен жақсы таныс болу қажет. Шығарма парсы тілінде жазылғанымен оның ішіндегі түріктерге қатысты ұғымдар мен терминдердің зерттеу жұмысы үлкен еңбекті талап етеді.

Зерттеу жұмысының нәтижесі. «Жами ат-тауарих» шығармасы үш томнан тұрады. 1-том түрік халықтарының шығу тарихы, Шынғыс ханның тегі, хан атанды, жорықтары және Шынғыс ханның Иранда билік құрған ұрпактарының тарихы. Екінші том – әлем тарихына арналған. Оның ішінде ислам тарихы (халифат тарихы), Бани Исраил, Қытай, Еуропа елдері, Фазневилер, Селжуктер, Саманилер, Хорезмшахтар мен Ирандағы исмаилитердің тарихы. Үшінші том – әлем географиясына арналған. Алайда, бұл томы жоғалған. Яғни, бүтінгі күнге дейін «Жами ат-тауарих» шығармасының үшінші томы табылған жоқ [11, x]. Рашид ад-дин араб, парсы, түрік, монгол, қытай, хинди, латын, иврит жіне т.б. тілдерде жазылған деректердің жиналатын оларды сұрыптағ «Жами ат-тауарих» шығармасын Адам атадан бастап өзі өмір сүрген дәуірге дейінгі әлем тарихын баяндаған. Адам атанды ұрпағы Нұх пайғамбар мен оның ұлдарын баяндай келіп оның үш ұлы болғандығын жазады. Олар: Сам, Хам және Яфес. Яфес түріктің екесі еді және оны шығысқа қарай жіберді. Яфес Нұхтың ұлы не немересі екендігін накты ешкім білмейді. Бірақ түріктер Яфесті Абубеже хан /Абулжа¹ деп атайды. Кең даланы мекендейген сахараңын түрік және монгол халқы Яфестін осы Абулже атты ұлынан тарайды. Абулже сахараңы мекендейтін. Оның жайлауы үлкен ері биік Ортау мен Кертау (Кертау), ол жақта Инанж (Ипанж) атты қала бар. Ал, қыстауы Бурсук (Бурсун), Қакиан, Қарқорым (Қарақорым деп те атайды) және жақын жерде Талас және Қары Сайрам калалары бар. Қары Сайрам көне және үлкен қала. Көргендер қырық қақпасы бар басынан аяғына дейін бір күндік жолды алғып жатқан қала деп атайды. Бұл күндері мұсылман түріктер осы қалада тұрады. Осы Абулженің Диб Бақый² деп аталағын ұлы бар. Диб деген тәж бен тақ, ал Бақый деген қауымның үлкені, көсемі, басшысы деген мағынаны білдіреді. Диб Бақыйдың төрт ұлы болған. Олар: Қарахан. Орхан, Көрхан және Көзхан. Бұл жамағаттың бәрі де көпір болатын. Қарахан ұлды

¹ Абулжаның есімі бірнеше түрде кездеседі: Абулжа-Булжа-Абубжа-Амұлжа-Улжа-Улжай

² Диб Бақый есімі бірнеше түрде кездеседі: Диб Бақый, Диб Йакуй, Диб Йакой, Диб-Якуй, Диб Яавку хан, Зиб-Йабку

болады. Ұлы ұш күн бойы анасын ембей қояды. Жас нәресте анасының түсіне кіріп егер жалғыз жаратушыға сеніп құлшылық етсөн, емемін дейді. Анасы ешкімге білдірмей сәбіи сұрағандай жаратушыға құлшылық жасайды. Содан жас нәресте анасын еміп, бір жасқа келеді. Сол кездегі дәстүр бойынша балаға бір жасқа келгенше ат қоймайды екен. Қараханның ұлы бір жасқа толғанда бәрі жиналыштап қоймақшы болады. Бірақ періштедей пәк әрі сұлу бесіктегі жатқан баланың өзі тіл қатып: «Менін атымды Оғыз деп койындар», дейді. Міне, осы жерден бастап Оғыз ханның дастаны басталады. Оғыз ханның көптеген түрік тайпаларына, оның ішіндегі ұйғыр, қыпшақ, қаңлы, қарлұқ, ағажері, қалаж секілді тайпалардың сипаттарына қарап ат қойғаны, дін жолында әкесіне қарсы шығып 75 жыл соғысып женгендігі, ислам дінінің жолында құрескені және алты ұлы болып, олардың әрқайсысынан тараған ұрпақ баяндалады [16, 29-45].

Оғыз хан дастаны бүкіл түрік халықтарына ортақ шығарма. Соңдықтан «Оғыз-наме» жырын барлық түрік халықтары зерттеумен айналысады. «Оғыз-нама» дастаны проза және поэзия түрінде сақталған. Бір кездері ауызша тараған бұл дастан XIII-XIV ғасырлардан бастап жинақталып жазбаша түрінде бүгінгі күнге жеткен. «Оғыз-нама» дастаны мен бүкіл түрік-монғол тайпаларына қатысты деректердің жинақталып, хатқа түсірілген кезі біз қарастырып отырған Ирандағы монғолдар билікке келген тұсқа турға келеді. Осы дәуірде жазылған «Жами ат-тауарих» шығармасы Оғыз хан мен басқа да түрік халықтары туралы жан-жақты мәлімет береді. Оғыз ханға арналған шығармалардың ішіндегі ерекше назар аудартатын жазбаша дереккөз – XV ғасырда көне ұйғыр жазуымен жазылған қолжазба [21, 199]. Бұдан да маңызды мәселе Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасынан кейін жазылған көптеген парсы және түрік тіліндегі шығармаларда Яфестен тарайтын ұрпақтар, әсіресе Оғыз хан мен басқа да түрік тайпалары туралы деректер қайталанып отырады. «Оғыз-хан» дастаны ертеректен келе жатқан аныз болғанымен ғалымдардың пікірінше VIII-IX ғасырларға жататын шығарма [21, 199]. Ислам діні тарай бастаған дәуірге жататын шығарма екендігін Оғыз ханға қатысты барлық аңыздарда айтылған. Бізге жеткен аңыздарда Оғыз хан туыла сала анасын ұш күн бойы ембей қояды. Ұш күн бойы анасының түсіне кіріп жаратушыға құлшылық етуін сұрайды. Содан кейін үйленетін кезінде де алғашқы ұш әйелінен жаратушыға құлшылық етіп, мұсылман болуын сұрайды. Бірақ алғашқы үйленген әйелдері бұл өтінішін орындаиды. Ең сонында үйленген төртінші әйелі ғана Оғыз ханның етінішін қабылдайды. Бұл оқиғаға қарап туылғаннан мұсылман болып туылып, ислам дінін тарату үшін келген кейіпкер екендігін аңғару қызын емес. Яғни, бір жағынан «Оғыз-нама» шығармасы (проза немесе поэзия түрінде) түріктер мен монғолдардың шежіресіне арналған секілді көрінгенімен, негізінен Оғыз ханның ислам дінін тарату жолындағы курсі деп қарастыруға болады [22, 31-33]. Оғыз ханның өмірі тікелей ислам дініне қатысты болғандықтан болар, көптеген ортағасырлық тарихшылар «Оғыз-нама» дастанын қайта баяндала отырған. Әрбір автор өзінше баяндауға тырыскан. Бірақ көптеген авторлар Рашид ад-диннің шығармасына сүйенген. Олардың ішінде Қадырғали Жалайыр мен Әбліғазы Баһадүр де бар. Қыдырғали еңбегінің алғашқы беттері болмағандықтан И.Н. Березин мәтінге қарап Рашид ад-диннің шығармасына ұқсас болғандықтан «Жами ат-тауарих» деп шартты түрде атаған. Ғылыми айналымға осы атпен енген. Оған себеп, Қадырғали Рашид ад-диннің шығармасындағы түріктер мен монғолдардың шежіресін және Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының билігі туралы бөлімді түрік тіліне ықшамдаш аударғандығы [23, 9]. Әбліғазы Баһадүр «Түрік шежіресінің» алғысөзінде Рашид ад-диннің шығармасына сүйенгендігін атап көрсетеді. Бірақ, Әбліғазының баяндауы басқаша, өзінің жаңынан басқа да мәліметтерді қосып, көнірек баяндауға тырыскан [24, 11-14]. Сонымен қатар көптеген ғалымдар Оғыз-нама жырын немесе дастанын зерттегендеге Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына маңызды дереккөз ретінде жүргініп отырған. Олардың ішінде К. Ераслан, А.З.Велиди де бар.

Нәтижелерді талқылау. Монғолдар тарихнамасына жататын бірнеше еңбектерге салыстырмалы талдау жасадық. Соның бірі Хамдаллах Мустауғидің «Тарих-и гузіда» шығармасы. Бұл шығарманың бір тарау-шасы «түрік-монғол ахуалына» арналған. Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасында атап көрсетілгендей түріктер Нұхтың Яфес атты ұлынан тарайды. Диб Бакуиды, Диб Бақу хан (دیب باقو خان), Оғызды муғулдар (مغولان) Оғыз ата (غورزان) деп ататынын жазады. Оғыз ханның ұлдарын атап көрсеткен соң бұл күндері Қытай, Франк, Мағриб, Үндістан және т.б. елдерді татарлар деп атайды. Бірақ олардың негізгі атауы татар емес болатын. Бұл ат жамағаттардың жақындаусынан пайда болған және олар жалайыр, меркіт, татар, сунит, ағажері, қоңырат, байауыт, сұлдуз, урайут (ойрат) тайпалары деп жазады. Мостауғи жалайырлардың 13 топқа бөлінетіндігі мен қоңыраттардың қыят тайпасынан шығатындығы туралы жазған [25, 562-575]. Әли Йаздидің «Зафар-наме» шығармасының алғысөзінде Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына сүйене отырып, түрік-монғол тайпаларының шежіресі баяндалады. Бұл шығармадағы түрік-монғолдардың шежіресінде айырмашылық бар. «Зафар-намеде» Нұх ұш ұлына жер бөлгендеге Яфеске Туранды, Самға Иранды, Хамға Үндістанды бөліп береді. Соңдықтан Яфесті – Әбу-л-турк, Самды – Әбу-л-әжэм, Хамды – Әбу-л-хинд деп атайды. Жуди тауынан түсіп Яфес шығысқа бет алады және әкесінен қай кезде қаласа жаңбыр шақыруға болатын дұға үйретуін сұрайды. Нұх пайғамбар ұлы есімді үйретіп оны тасқа салады да Яфеске береді. Ол кереметтің әсері сондай Яфес қай кезде қаласа жаңбыр жауатын болады. Ол тас бұл күндері түріктердің арасында және ол тасты «санг-и йаде» (سنگ پده), «хажар әл-матар» (حجر المطر), түрікше «жәде

таш» деп атайды. Яғни, жаңбыр тасы деген мағынаны білдіреді. Содан Яфес дала халқына көптеген жақсы әдет-ғұрыптар үйретіп кетеді. Яфестен Яфес оғлан, одан Диб Бақуи, одан Куюк (Гуюқ), одан Аланжа хан (Алаша хан?), ал одан егіз ұл болады. Егіздердің бірі Татар, екіншісі Монғол деп аталады. Татардан сегіз ұл, ал Монғолдан тоғыз ұл тарайды. Монғолдың тоғызы ұлы да билікке таласады. Бірақ оның үлкенінің аты да Монғол болады және одан төрт ұлы болады. Олар: Қарахан, Орхан, Көзхан, Азархан (Рашид ад-динде Диб Бақыйдан төрт ұлы тарайды. Олар: Қарахан, Орхан, Көзхан, Көрхан). Қараханнан Оғыз хан, содан ары қарай Оғыз ханың ұлдарын таратады [26, 16а-19а]. Қөріп түрғанымыздай «Зафар-наме» шығармасы «Жами ат-тауарих» шығармасының ізімен жазылса да біраз айырмашылықтары бар. Мирхондтың «Раузат ас-сафа» шығармасы (Мұхаммад ибн Хәнд-шах ибн Махмуд 837-903/1433-1498), жеті томнан тұрады. Шығарманың 5-томы монғолдар, шопандар, илхандар және сарбадарандарға арналған. Алғысөзінде «Зафар-наме» шығармасына сүйеніп түріктер мен монғолдардың шежіресін жазғандығы жазылған. Зерттеу барысында «Зафар-наме» шығармасындағы түрік-монғолдар турали деректер «Раузат ас-сафа» шығармасында қайталанатының байқадық. Әрине, кейбір адам есімдері мен түрік-монғол этномимдерінде айырмашылық бар. Сондай-ақ «Тарих-и гузіда», «Зафар-наме» және «Раузат ас-сафа» шығармаларының баяндау тәсілі мен мазмұны жағынан айырмашылықтары бар екендігін көрдік. Монғолдар билігі аяқталып, олардың орнына Әмір Темір мен оның ұрпақтары келген кездегі шығармалардың алғысөзі түрік-монғол тайпаларының шежіресімен басталатындығына күә болдық. Барлық авторлар Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасына сүйеніп отырғанымен, өздерінің жаңынан деректер қосқандығына күә болдық. Яғни, уақыт етке сайын парсы дереккөздеріндегі түрік-монғолдарға қатысты шежіре де дамып, толықтырылып отырғандығына күә боламыз.

Қорытынды. Макалада монғолдар билігі тұсында парсы тілінде жазылған шығармалардың ерекшеліктерін карастыра отырып мынадай қорытындыға келеміз:

1) Монғолдар тарихнамасын зерттеу үшін араб және парсы тілдерін жақсы білу жеткіліксіз. Ол үшін міндетті түрде түрік (көне түрік, орта түрік) және монғол тілдерін жақсы білу қажет.

2) Келешекте Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасын қазақ тіліне аударып, ғылыми түсініктірімен және ішінде кездесстін жиырма мыңдай түрік-монғол сөздерінін глоссарий жариялау жұмысы күтіп тұр. Сол кезде монғолдар билігі тұсында және одан кейінгі дүйрлерде жазылған парсы және түрік тілдеріндегі шығармаларды талдау, зерттеу және қазақ тіліне аудару жұмысы жеңілдейтіні анық. Әсіреле, Қадырғали Жалайырдың «Жами ат-тауарих» пен Әбілғазы Баһадурдің «Түрік шежіресі» және т.б. шығармаларды зерттеу жұмысы қайта жаңданады деген сенімдеміз.

3) Монғолдар тарихнамасына жататын шығармаларды Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасымен салыстыра отырып түрік-монғолдарға қатысты аныздар, хикаялар мен дастандарды бір жүйеге тұсіру қажет.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001, 18 б.
- [2] Ата Мәлік Жувейни. Тарих-и жахангушай Жувейни (баспаға әзірлеген Мансур Сирват). – Тегеран: Амир Кабир, 1378/1999, 27 б.
- [3] Стори С.А. Persian literature. A bio-bibliographical survey. Перевел с английского и переработал, дополнил Ю. Э. Брегель. Т. I. – М: Главная редакция «Восточная литература», 1972, 294-296 с.
- [4] История Казахстана в персидских источниках. Т.IV. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006, 69 б.
- [5] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh /Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani/Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911.
- [6] Karl Jahn. Geschichte Gāzān-Ḥān's: ta'riḥ-i-mubārak-i-ḡāzānī des Rašīd al-Dīn Faḍlallāh. - London, 1940.
- [7] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I-III. – Москва-Ленинград: Издательства Академии Наук СССР, 1952; 1957; 1960.
- [8] تاریخ چن از جامع التواریخ رشید الدین فضل الله // نامه فرنگستان 2/5. پاییز 1380، شماره 18. – ص 112-96.
- [9] Rashiduddin Fazlullah's Jam'i u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998, Р. x.
- [10] С.М. Ахинжанов. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Ғылым», 1995, 36-37 бб.
- [11] Ж.Ошан. Керей хандығы қытай деректемелерінде. – Алматы: Дайк-Пресс, 2015, 23 б.
- [12] Mohammad Dabirsiaqi. Faṣl-i az Jāme'-al-tawārikh: tārikh-e ferqa-ye rafiqān wa Esmā'i-liān-e Alamut, Tehran, 1958; repr. Tehran, 1987.
- [13] Mohammad Dabirsiaqi. Faṣl-i az Jāme'-al-tawārikh (Tārikh-e Gāznaviān wa Sāmāniān wa Āl-e Buya). Tehran, 1959. رشید الدین فضل الله وزیر ابن عمام الدوّلۃ ابی الخبر موقیع الدوّلۃ علی در سنة 704، هجری قمری. جامع التواریخ. (بکوشش دکتر بهمن کریمی) – تهران: اقبال، 1374، ص 45-29.
- [15] Mohammad Rowšan and M. Musawi. Jami al-tawarikh. eds., 4 vols. – Tehran, 1994; Mohammad Rowšan. Jami al-tawarikh. Edi., X vols. – Tehran, Miras Maktoob, 2005-2008.
- [16] عطا ملک جوینی. تاریخ جهانگشای جوینی (نگارش منصور ثروت). – تهران: امیر کبیر، 1378. – ص 46.
- [17] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I-III. – Москва-Ленинград: Издательства Академии Наук СССР, 1952, 31-32 бб.
- [18] تاریخ ایران کیمیریج. جلد پنجم. گرد آورنده جی. آ. بویل. – تهران: امیر کبیر، 1379. – ص 372.
- [19] Н.Базылхан. Қоңа түріктердің этномәдени-тариhi деректері (VI-IX ғғ.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2015, 199 б.

- [20] Б.Әбілқасымов. Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001, 31-33 бб.
- [21] Қадыргали Жалайыр. Шежірелер жинағы (Шагатай-қазақ тілінде аударып, алғы сөзін жазғандар: Н.Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов). – Алматы: Қазақстан, 1997, 9 б.
- [22] Әдеби жәдігерлер. 20 томдық. Т.12. Әбілғазы, Түрік шежіресі (Курастырган: Б. Әбілқасымұлы). – Алматы: Таймас, 2011, 11-14 бб.
- [23] حمد الله مستوفى. تاريخ گریده. با اهتمام عبد الحسين نوائی. - تهران: امیر کبیر، ۱۳۹۴، ص ۵۷۵-۵۶۲
- [24] Шарафуддин Али Язди. Зафарнома (предисловие, комментарии и указатели, подготовка текста к изданию А.Урунбаев, ответственный редактор: А.К. Арендс). – Ташкент: Фан, 1972, 16а-19а.

REFERENCES

- [1] Abuseitova M.Kh., Baranova Yu.G. Pismennye istochniki po istorii I kulture Kazahstana i Tchentralnoi Aziy v XIII-XVIII vv. – Almaty: Daik-Press, 2001, 18 b (in Russ)
- [2] Ata Malik Juvaini. Tarikh-i jahangushi Juveini (prepared for edition by Mansur Sirvat). – Tehran: Amir Kabir, 1378/1999, 27 b. (in Persian)
- [3] Storey CH.A. Persian literature. A bio-bibliographical survey. Translated and prepared, additions by Yu. E. Bregel. T. I. – M: Glavnaya redakchya «Vostochnaya literatura», 1972, 294-296 s. (in Russ)
- [4] Istorya Kazahstana v persidskikh istochnikakh T.IV. – Almaty: Daik-Press, 2006, 69 b. (in Russ)
- [5] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh / Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani / Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911.(in French)
- [6] Karl Jahn. Geschichte Gāzān-Ḥān's: ta'rih-i-mubārak-i-ḡāzānī des Rašid al-Din Fadlallāh. - London, 1940. (in Ger)
- [7] Rashid ad-din. Sbornik letopisei. T. I-III. – M-Leningrad: Izdatelstva Akademii Nauk SSSR, 1952; 1957; 1960.
- [8] Tarikh-I Chin az Jami at tawarikh Rashid ad-din Fazlullah. Name Farhangistan 2/5. Payeez, 1380, PP. 96-112 (in Persian)
- [9] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998, P. x. (in Eng)
- [10] S.M. Ahinjanov. Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana– Alamaty: «Gylym», 1995, 36-37 bb. (in Russ)
- [11] Zh. Oshan. Kerey khandigi qitai derektemelerinde. – Almaty: Daik-Press, 2015, 23 b. (in Kaz)
- [12] Mohammad Dabirsiaqi. Faşl-i az Jāme'-al-tawārik̄: tārik̄-e ferqa-ye rafiqān wa Esmā'i-liān-e Alamut. Tehran, 1958, repr. Tehran, 1987. (in Persian)
- [13] Mohammad Dabirsiaqi. Faşl-i az Jāme'-al-tawārik̄ (Tārik̄-e Ğaznaviān wa Sāmāniān wa Āl-e Buya). Tehran, 1959. (in Persian)
- [14] Rashid ad-din Fazlullah al-Vazir ibn Emad ad-dawla Abi-l-Khair mowafaq ad-dowla Ali dar sina 704, hijri qamari. Jami at-tawarikh. – Tehran, Eqbal, 1995, PP.29-45. (in Persian)
- [15] Mohammad Rowšan and M. Musawi. Jami al-tawarikh. eds., 4 vols. – Tehran, 1994; Mohammad Rowšan. Jami al-tawarikh. Edi., X vols. – Tehran, Miras Maktoob, 2005-2008. (in Persian)
- [16] Ata Malik Juvaini. Tarikh-i Jahangushai Juvaini (edited by Mansur Servat). – Tehran: Amir Kabir, 1378. P. 46 (in Persian)
- [17] Rashid ad-din. Sbornik letopisei. T. I-III. – M-Leningrad: Izdatelstva Akademii Nauk SSSR, 1952, 31-32 bb. (in Russ)
- [18] Tarikh-i Iran-e Cambridge. Vol. V. (prepared for edition by J.A. Boyle). – Tehran, Amir Kabir, 2000, P. 372. (in Persian)
- [19] N. Bazilhan. Kune turikterdin etnomadeni-tarishi derekteri (VI-IX gg.). – Almaty: Daik-Press, 2015, 199 b.
- [20] B.Ablqasimov. Abilgazy hanmin «Turik shejiresi» Jane onin tili. – Almaty: Aris, 2001, 31-33 bb. (in Kaz)
- [21] Qadirgalı Jalayır. Shejireler jinagi (shagatai-qazaq tiline audarip, algisozin jazgandar: N.Mingulov, B. Kumekov, S. Utenezayev). – Almaty: Qazaqstan, 1997, 9 b. (in Kaz)
- [22] Adebi judigeler. 20 tomdiq. T.12. Abilgazy, Turik shejiresi (Qurastirgan: B. Abilqasimulu). – Almaty: Taimas, 2011, 11-14 bb. (in Kaz)
- [23] Hamdollah Mostaufi. Tarikh-i guzidah. (preraped for edition by Abd al-Hossain Navoi). – Tehran: Amir Kabir, 1995, PP. 562-575. (in Persian)
- [24] Sharafuddin Ali Yazdi. Zafarnoma (text, introducton, comments and indexes by A.Urunbaev, edited by: A.K. Arends). – Tashkent: Fan, 1972, 16 a-19a. (in Persian with introduction in Russ, Eng, Uzbek).

ОСОБЕННОСТИ ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКОВ ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ МОНГОЛОВ

Г. А. Камбарбекова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: персидские источники, тюрко-монгольские племена, период правления монгол, Огуз хан, генеалогия, анализ.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности персидских источников, написанных во времена правления монголов в Иране. Отмечены основные особенности персидских источников данного периода на примере персидских источников. Кроме того, рассматривали изменения структуры, стиля и формы подачи вопроса по тому как менялись династии. Одна из особенностей персидских источников во времена правления монголов в Иране относится к сведениям о тюрко-монголах и Огуз хане. Кроме того, в персидских источниках рассматриваемого периода встречаются огромное количество тюрко-монгольских слов и терминов. Одно из сходств персидских источников во времена правления монгол с последующими периодами заключается в пересказе сведений о тюрко-монгольских племенах в разных вариациях.

Поступила 17.03.2016 г.